

Psychological Investigation of the Relationship between Man and God in Masnavi Ma'navi

Leila Mirzapour¹ , Fazullah Razavipour² , Arash Mushfaqi³

1. PhD student of Persian Language and Literature, Bonab branch, Islamic Azad University, Bonab, Iran. E-mail: leila.mirzapour@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Bonab Branch, Islamic Azad University, Bonab, Iran. E-mail: razavipor58@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Bonab Branch, Islamic Azad University, Bonab, Iran. E-mail: Moshfeghi.arash@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article history:
Received 31 October 2023
Received in revised form 10 January 2024
Accepted 29 March 2024
Published Online 20 April 2024

Keywords:
Masnavi,
psychological examination,
peace and tranquility,
unity of existence,
unity of intuition.

ABSTRACT

Background: The relationship between the human being and God in the Masnavi is grounded in three mystical concepts: the unity of being, the unity of vision, and love and annihilation of the self. Each of these concepts contributes to positive psychological outcomes, including the reduction of existential anxiety, the enhancement of awareness, and liberation from material attachments, ultimately leading to psychological peace and tranquility. Despite the significance of this relationship, previous studies have focused primarily on the philosophical and literary dimensions of these concepts. Consequently, a clear gap remains in the systematic investigation of the psychological consequences of the human–God relationship, particularly as represented in the Masnavi.

Purpose: The present study aimed to conduct a psychological examination of the relationship between the human being and God in the Masnavi.

Method: This study employed a descriptive–analytical design based on qualitative content analysis. The data were collected through library research and direct examination of the six books of the Masnavi. From approximately 25,000 couplets, 35 couplets related to the human–God relationship were purposively selected. The selection was based on thematic keywords, explicit or implicit references to the psychological consequences of this relationship, and the recurrence of relevant themes across different books. The selected couplets were coded and categorized through qualitative content analysis and thematic analysis. Mystical themes—including unity, spiritual vision, love, and annihilation of the self—as well as their psychological consequences, such as peace, tranquility, and reduced anxiety, were subsequently analyzed and interpreted.

Findings: The findings indicate that, in the Masnavi, Rumi portrays the relationship between the human being and God through three mystical components: the unity of being, the unity of vision, and self-annihilating love. Each of these components provides a foundation for attaining psychological peace and tranquility. The findings further demonstrate that belief in the meaningfulness and purposefulness of existence, present-moment awareness, and freedom from material attachments constitute the principal psychological mechanisms through which the Masnavi addresses existential anxiety and facilitates believers' spiritual well-being.

Conclusion: The results show that, by conceptualizing the human–God relationship in terms of the unity of being, the unity of vision, and mystical love, the Masnavi offers a practical and applicable model for achieving psychological peace and tranquility. This model may be employed in spiritual counseling, religiously oriented psychotherapy, and mental health promotion programs in Islamic communities. It may also provide an innovative framework for addressing the existential anxieties of the modern era.

Citation: Mirzapour, L., Razavipour, F., & Mushfaqi, A. (2024). Psychological investigation of the relationship between man and God in Masnavi Ma'navi. *Journal of Psychological Science*, 23(134), 289-304. [10.61186/jps.23.134.289](https://doi.org/10.61186/jps.23.134.289)

Journal of Psychological Science, Vol. 23, No. 134, 2024

© The Author(s). DOI: [10.61186/jps.23.134.289](https://doi.org/10.61186/jps.23.134.289)

✉ **Corresponding Author:** Fazullah Razavipour, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Bonab Branch, Islamic Azad University, Bonab, Iran.

E-mail: razavipor58@gmail.com, Tel: (+98)9143211434

Extended Abstract

Introduction

In mystical thought, the human being journeys from the self toward God, and the fundamental principle of this spiritual movement has been endorsed by Islamic mystics. Nevertheless, the nature and manner of this journey have been interpreted in diverse ways, giving rise to different philosophical, mystical, and theological approaches. The relationship between God and the human being has consequently remained a central and contested issue in philosophy, mysticism, and Sufism. From the perspective of the mystics, human beings, by virtue of possessing the comprehensive manifestations of the Divine Names, function as a complete mirror of God and as the most comprehensive manifestation of the Divine attributes among created beings (Hosseini, 2008). Three principal perspectives have been proposed in this regard: separation, union, and absolute unity, each of which offers a distinct interpretation of the relationship between God and the human being (Alikhani, 2012). Although mystics generally agree on certain stages of spiritual advancement and attainment of the Divine, their methods are often grounded in personal intuition, spiritual experience, and individual insight; therefore, no universally applicable standard can easily be established for evaluating this relationship (Khanlou & Azadi, 2015; Ghanbari, 2015).

Jalāl al-Dīn Balkhī—particularly in the *Masnavi-ye Ma'navi*—explores the relationship between the human being and God through narratives, parables, and mystical concepts. He regards unveiling and spiritual vision as among the most significant and rapid paths to attaining the Divine, while also presenting other forms of communion and connection with God. In the *Masnavi*, this relationship possesses not only mystical and theological significance but also important psychological consequences. It can contribute to psychological tranquility, hope, inner security, the search for meaning, the reduction of anxiety, and a more constructive response to suffering and life's difficulties (Pirani, 2009). Previous studies—including those by Hassanzadeh (2009), Lashkari (2013), Tabatabaei (2001), Safedian (2008),

and Rahimpour (2005)—have primarily examined Rumi's conceptions of God and the human being, existential concerns, the manifestation of Divine attributes, the encounter with God, and the relationship between God and humanity from the perspectives of Imam Khomeini and Kierkegaard. However, they have not independently investigated the psychological consequences of this relationship in the *Masnavi*.

Accordingly, the present study adopts a descriptive–analytical approach and employs qualitative content analysis and thematic analysis of selected verses from the *Masnavi-ye Ma'navi* to examine the psychological dimensions of the relationship between the human being and God in Rumi's thought. In this study, connection with God is viewed not merely as a theological doctrine but as an existential and psychological experience capable of transforming one's perception of the self, the world, suffering, hope, loneliness, and the meaning of life. The study seeks to answer three main questions: What position and significance does the relationship between the human being and God occupy in Rumi's spiritual system and ideal way of life? What concepts and mechanisms does Rumi employ to explain the psychological benefits and consequences of this relationship? And how, according to the *Masnavi*, can this relationship contribute to reducing psychological distress, strengthening hope, and attaining inner peace and equilibrium?

Method

This study employs a descriptive–analytical approach based on qualitative content analysis. The data were collected through library research and a direct examination of the six books of Rumi's *Masnavi-ye Ma'navi*. From approximately 25,000 couplets, 35 couplets related to the relationship between the human being and God were purposively selected according to the presence of thematic keywords, explicit or implicit references to the psychological consequences of this relationship, and the recurrence of themes across different books. The selected couplets were coded and categorized through qualitative content analysis and thematic analysis, with particular attention to mystical themes such as unity, spiritual vision, love, and annihilation of the

self, as well as their psychological consequences, including tranquility, inner peace, and reduced anxiety. Psychology and mysticism both address the inner dimensions of human existence and seek self-knowledge, mental health, human flourishing, and happiness; however, psychology is a modern discipline grounded in empirical methods, whereas mysticism is an ancient form of knowledge based on inner experience. As the deepest layer of religious spirituality, mysticism has appeared in diverse human cultures and shares with psychology several objectives, including the alleviation of anxiety and depression, the enhancement of life satisfaction, the development of a positive interpretation of death, and the prevention of deviation and crime (Afrasiabpour, 2011, p. 11).

Results

1 .Unity of Being: The findings indicate that, in Rumi's worldview, the universe is a manifestation of divine beauty, majesty, and justice, and everything within it is dependent on God's will and represents a manifestation of the Absolute Being. This perspective renders human life meaningful and purposeful and helps reduce existential emptiness, excessive attachment to material possessions, and anxiety. By recognizing the transience of the world and the dependence of all beings on God, individuals may attain inner peace, behavioral moderation, and freedom from ephemeral attachments. Nevertheless, for Rumi, the unity of being does not signify incarnation, essential union, or pantheism; rather, it refers to the subsistence of multiplicity within the singular divine Truth and the ultimate effacement of contingent existence before the Absolute.

2 .Unity of Vision and the Spiritual Unity of Prophets and Saints: The findings further demonstrate that, in Rumi's thought, knowledge of God is attained through self-knowledge, intimacy with the Truth, and spiritual or contemplative experience. By cultivating an inward, truth-perceiving vision and recognizing the divine presence in every moment of life, human beings can achieve tranquility, inner assurance, and ethical direction. Human identity also acquires meaning through its relationship with the Absolute and is realized through a continuous movement toward God. Rumi additionally regards the spirits of

prophets and saints as possessing an essential unity of light, although he understands this unity as gradational, involving different levels of spiritual intensity. From this perspective, annihilation of the ego and liberation from the limitations of individual selfhood constitute the culmination of the unifying spiritual path and a prerequisite for attaining proximity to God.

3. Divine Love: In Rumi's thought, love is the fundamental force of existence and the central basis of the human relationship with God. It animates the universe and guides human beings beyond material desires and lower instincts toward spiritual perfection. A loving relationship with God involves the recognition that created beings possess no independent existence, the spiritual union of the lover and the Beloved, liberation from suffering, submission to the divine will, and an experience that ultimately transcends ordinary language and expression. Along this path, the lover dies to the ego and its attachments and becomes alive through the True Beloved. Mystical love therefore functions not only as a means of knowing and attaining union with God, but also as a significant source of psychological relief, inner peace, and a deeper sense of meaning in life.

Conclusion

Rumi's conception of the human being is religious, mystical, and multilayered. He portrays human beings as possessing a divine spirit, having descended from the realm of transcendence, and being engaged in an ongoing struggle against the ego and Satan; nevertheless, they retain the capacity to return to their primordial origin and even surpass the status of angels. In the *Masnavi*, the human being is a complex and paradoxical creature capable of both ascent and fall, of moving along an upward or downward spiritual trajectory, and of being outwardly weak yet inwardly powerful. Although the true nature of human existence remains concealed, the human being bears the responsibility of divine vicegerency and functions as a channel through which divine grace reaches other creatures. The findings of this study indicate that the relationship between the human being and God constitutes the fundamental basis of psychological peace and the central axis of an ideal

life for Muslims. This relationship is explained through four complementary pathways: the unity of being, the unity of vision, the luminous unity of prophets and saints, and love and annihilation of the self.

These four pathways address, respectively, human cognitive, spiritual, behavioral, and emotional needs. The unity of being contributes to the reduction of existential anxiety and the enhancement of resilience through cognitive restructuring, the relocation of the locus of control from the self to God, and the attribution of meaning to life. The unity of vision promotes present-moment awareness and spiritual mindfulness, thereby reducing stress and increasing tranquility. The luminous unity of prophets and saints provides spiritual models that foster hope and motivation for personal growth. Love and annihilation of the self facilitate emotional liberation and inner peace by freeing individuals from pathological attachments, encouraging conscious surrender, and establishing a profound relationship with the Divine Beloved. This framework overlaps with several contemporary psychological approaches, including logotherapy, learned optimism, acceptance and commitment therapy, and compassion-focused therapy. It may therefore serve as a foundation for the development of culturally adapted, spirituality-oriented psychotherapy for Muslim communities.

The present study demonstrates that Rumi's teachings possess considerable potential not only as literary and mystical resources but also as sources for psychological theorizing and the promotion of believers' well-being. They portray healthy religiosity not as an obstacle to mental health, but as a source of meaning, hope, agency, and inner peace. Nevertheless, the qualitative and interpretive nature of the study, together with its reliance on the textual analysis of selected couplets, limits the statistical generalizability of its findings. Future research should therefore develop and validate questionnaires based on the components of this four-pathway model, examine the effectiveness of related interventions in reducing anxiety and depression, and compare Rumi's anthropological foundations with contemporary theories of personality, attachment, and self-determination. Overall, the *Masnavi* may be

regarded as a text that offers cognitive, emotional, and spiritual resources for living a more conscious, loving, and peaceful life.

Ethical Considerations

Compliance with ethical guidelines: T All ethical principles have been adhered to in the present study. This research is a textual analysis and does not involve human or animal subjects. Throughout all stages of the research, the authenticity of texts and adherence to the principles of accurate citation and referencing have been maintained, and any form of plagiarism has been avoided.

Funding: This research was conducted without any financial support.

Authors' contribution: The authors of the article was/were responsible for all aspects of the research, from the initial idea and conceptual design to the literature review, data analysis, and final manuscript writing.

Conflict of interest: The authors declare that they have no conflicts of interest related to this research.

Acknowledgments: The authors would like to sincerely thank the esteemed reviewers for their insightful and constructive comments, which helped to improve the quality of this article.

بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی

لیلا میرزاپور^۱، فضل الله رضوی پور^۲، آرش مشفق^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران. رایانامه: leila.mirzapur@gmail.com

۲. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران. رایانامه: razavipor58@gmail.com

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران. رایانامه: Moshfeghi.arash@gmail.com

چکیده

مشخصات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۹

بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۰

انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

کلیدواژه‌ها:

مثنوی معنوی،

بررسی روانشناختی،

آرامش و طمأنینه،

وحدت وجود،

وحدت شهود.

زمینه: رابطه انسان و خدا در مثنوی معنوی بر سه مؤلفه عرفانی «وحدت وجود»، «وحدت شهود» و «عشق و فنا» استوار است که هر یک به‌نوبه خود به پیامدهای روانی مثبتی همچون کاهش اضطراب وجودی، افزایش هشیاری و رهایی از دلبستگی‌های مادی می‌انجامند و در نهایت به «آرامش روانی و طمأنینه» ختم می‌شوند. با وجود اهمیت این پیوند، تحقیقات پیشین بیشتر به جنبه‌های فلسفی و ادبی این مفاهیم پرداخته‌اند و خلأ آشکاری در بررسی نظام‌مند پیامدهای روان‌شناختی این رابطه، به‌ویژه در مثنوی، وجود دارد.

هدف: پژوهش حاضر با هدف بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی انجام شد.

روش: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی مستقیم شش دفتر مثنوی معنوی گردآوری شده‌اند و از میان حدود ۲۵ هزار بیت، ۳۵ بیت مرتبط با رابطه انسان و خدا، بر اساس کلیدواژه‌های موضوعی، اشارات صریح یا ضمنی به پیامدهای روان‌شناختی این رابطه و تکرار مضامین در دفترهای مختلف، به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. ابیات منتخب با استفاده از تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمونی، کدگذاری و طبقه‌بندی شده و مضامین عرفانی، ازجمله وحدت، شهود، عشق و فنا، و پیامدهای روان‌شناختی آن‌ها، مانند آرامش، طمأنینه و کاهش اضطراب، تحلیل و تفسیر شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مولانا در مثنوی، ارتباط انسان و خدا را بر پایه‌ی سه مؤلفه‌ی عرفانی وحدت وجود، وحدت شهود و عشق فناگونه ترسیم کرده است که هر یک به‌نوبه‌ی خود، بستری برای کسب آرامش روانی و طمأنینه فراهم می‌آورند. این یافته‌ها آشکار می‌سازد که باور به هدفمندی هستی، هشیاری لحظه‌ای و رهایی از تعلقاتمادی، مهم‌ترین سازوکارهای روان‌شناختی مثنوی برای کاهش اضطراب وجودی و دستیابی مؤمنان به به‌زیستی معنوی در زندگی هستند.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مثنوی معنوی، با ترسیم ارتباط انسان و خدا بر پایه وحدت وجود، وحدت شهود و عشق عارفانه، الگویی عملی و کاربردی برای دستیابی به آرامش روانی و طمأنینه ارائه می‌دهد که می‌تواند در مشاوره‌های معنوی، روان‌درمانی مبتنی بر آموزه‌های دینی، و برنامه‌های ارتقای سلامت روان در جوامع اسلامی به‌کار گرفته شود و راهکاری نوین برای کاهش اضطراب‌های وجودی عصر مدرن فراهم آورد.

استناد: میرزاپور، لیلا؛ رضوی پور، فضل الله؛ و مشفق، آرش (۱۴۰۳). بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی. *مجله علوم روانشناختی*، دوره ۲۳، شماره ۱۳۴، ۲۸۹-۳۰۴.

مجله علوم روانشناختی، دوره ۲۳، شماره ۱۳۴، ۱۴۰۳. DOI: 10.61186/jps.23.134.289

© نویسنده‌گان.

✉ نویسنده مسئول: فضل الله رضوی پور، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران. رایانامه: razavipor58@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۴۳۲۱۱۴۳۴

مقدمه

انسان از خود به سمت خداست. اصل حرکت و سیر به سوی خدا، از سوی تمامی عرفا مورد تأیید قرار گرفته است اما نوع این سیر و حرکت، همواره مورد اختلاف بوده و پیدایش رویکردهای جدیدی را در این زمینه باعث شده است (طالب زاده و میرزایی، ۱۳۹۰). این امر در حیطه‌ی فلسفه نیز قابل بحث است و به طور کلی در میان انسان‌های خداجو و در معنای خاص در میان اهل فلسفه و همچنین تصوف، تبیین رابطه‌ی میان خدا و انسان همواره موضوعی مسأله‌ساز انسان در ساختار عرفان اسلامی، جایگاه ویژه و برجسته‌ای دارد؛ به طوری که از نظر عرفا، خداوند انسان را به گونه‌ای ممتاز از دیگر مخلوقات متمایز کرده است. انسان با برخورداری از جامعیت اسماء الهی، به مثابه آیینی تمام نمای آفریدگار جهان هستی است و از این رو، او به تنهایی تمامی کمالات اسماء حق تعالی را نشان می‌دهد (حسینی، ۱۳۸۷). موضوع عرفان، شناخت خدا و وصول به حقیقت است و لازمه‌ی این امر، سیر تکاملی بوده است؛ تا جایی که «اختلاف علما و عرفا و فیلسوفان در مورد این مقوله، باعث ایجاد نحله‌ها و فرقه‌های مذهبی متعدد شده است (خانلو و آزادی، ۱۳۹۴).

بدیهی است که هر چه به ایمان و یقین انسان افزوده شود، به همان اندازه ارتباط او با خدا دستخوش تغییر و تحول شده و پیچیده‌تر می‌شود و از همین رو، ذهن بشر برای ارائه‌ی تعریفی جدیدتر و متفاوت‌تر با گذشته از این رابطه دچار تکاپو می‌شود؛ همین امر باعث شده تا بحث و مجادله درباره‌ی کیفیت ارتباط انسان با خدا، به سه دیدگاه اصلی در این زمینه منجر شود: «یکی دیدگاه مباینیت است که بر اساس آن، انسان با خدا هیچ سنخیتی ندارد، بلکه چیستی و هستی‌اش با چیستی و هستی خداوند کاملاً مغایر و بیگانه است؛ دوم دیدگاه اتحاد است که بر اساس آن، انسان با خدا، در چیستی و در اصل هستی یگانه است؛ گرچه در مرتبه‌ی وجود مغایر و بیگانه است؛ و سوم دیدگاه وحدت محض است که بر اساس آن، انسان هیچ شیئی جز شیئت خدا ندارد، گرچه خدا "بود" است و انسان "نمود" آن؛ بر اساس برهان عقلی و نقلی، دو دیدگاه اول و دوم باطل و دیدگاه سوم درست است (علی خانی، ۱۳۹۱). البته هنگام بررسی دیدگاه عرفا در مورد ارتباط انسان با خدا، به راحتی نمی‌توان نظری را تأیید یا رد کرد؛ زیرا در عالم عرفان هیچ معیار مطلق در زمینه‌ی این نوع از ارتباط قابل تعریف نیست و بیشتر عرفا - اگرچه مراحل و منازل مشترکی برای رسیدن به وصال

معشوق حقیقی تعریف کرده‌اند-، اما برای رسیدن به خدا، گاه روشی مبتنی بر ذوق و منحصر به فرد داشته، خود را چندان مقید به پذیرش دیدگاه دیگران نمی‌دانند. (قنبری، ۱۳۹۴).

مولانا جلال الدین بلخی مشهورترین شاعر عارف ایران است که در اشعار خویش و به ویژه در مثنوی معنوی به ترسیم و تبیین نوع ارتباط انسان و خدا پرداخته است. مولوی در قالب برخی حکایات، نوع و کیفیت ارتباط انسان و خدا را مورد بحث قرار داده و کشف و شهود را مهمترین و سریع‌ترین مسیر وصل به حق دانسته است. البته علاوه بر مسیر عرفان، برخی دیگر از روش‌های ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی مطرح شده و او در مجموع جایگاه این ارتباط را در کسب آرامش روانی تا حدودی تبیین کرده است و از این منظر، مؤلفه ارتباط انسان و خدا که اساسی‌ترین مؤلفه و دلیل کسب آرامش روانی بوده، در مثنوی مطرح شده است. (پیرانی، ۱۳۸۸). در همین راستا، در مقاله پیش رو به بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی پرداخته شده است.

برخی از مهمترین فواید روانشناختی رابطه انسان و خدا در مثنوی معنوی نمود یافته و در بین آنها، وصول به آرامش که اساسی‌ترین مؤلفه و فایده ارتباط انسان و خداست، در مثنوی کبیر مورد بحث قرار گرفته است. البته رابطه انسان و خدا موضوع پیچیده‌ای است زیرا کیفیت این رابطه همواره از سوی عرفا، فلاسفه، حکما و سایر دانشمندان این عرصه مباحث و مجادله‌های فراوانی را باعث شده و هر کدام از این اقشار، به فراخور جهان‌بینی خود، شرایط و ویژگی‌های خاصی را در مورد کیفیت رابطه انسان و خدا مطرح کرده‌اند.

جست‌وجو در کتابخانه‌ها، پایگاه‌های اطلاعاتی و سامانه‌های نمایه‌سازی پژوهش‌های علمی نشان می‌دهد که با وجود انجام مطالعاتی درباره خداشناسی و انسان‌شناسی مولوی، تاکنون پژوهشی مستقل و نظام‌مند با تمرکز بر تحلیل روانشناختی ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی انجام نشده است. بیشتر تحقیقات موجود، این موضوع را از منظرهای فلسفی، عرفانی، کلامی یا انسان‌شناختی بررسی کرده‌اند و کمتر به آثار و پیامدهای روان‌شناختی این ارتباط، از قبیل آرامش روانی، امید، امنیت درونی، معناجویی و چگونگی مواجهه انسان با دشواری‌های زندگی پرداخته‌اند. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی روان‌شناختی و با تکیه بر

ابیات مثنوی معنوی، ابعاد این مسئله را تحلیل کند و بخشی از خلأ موجود در مطالعات مولوی پژوهی را پوشش دهد.

در میان پژوهش‌های مرتبط، حسن‌زاده (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «فهم و برداشت مولانا از خدا، جهان، انسان»، جایگاه خدا، انسان و جهان را در اندیشه و اشعار مولوی بررسی کرده و اندیشه‌های او را در پیوند با مباحث وحدت وجود و وحدت شهود تحلیل کرده است. لشکری (۱۳۹۲) نیز در مقاله «مولانا و دغدغه‌های انسانی: نگاهی گذرا بر کتاب مولانا و مسائل وجودی انسان»، به بررسی دیدگاه مولوی درباره انسان و مسائل انسان‌شناختی پرداخته و نشان داده است که مولوی از خواسته‌ها، نیازهای وجودی و دغدغه‌های معنوی انسان شناختی عمیق دارد. این دو پژوهش، اگرچه مبانی مهمی برای شناخت تلقی مولوی از خدا و انسان فراهم می‌آورند، به‌طور مشخص بر کیفیت ارتباط انسان با خدا و آثار روان‌شناختی آن در مثنوی معنوی تمرکز ندارند.

طباطبایی (۱۳۸۰) در مقاله «جلوات زیباشناسانه خدا بر دل‌باختگان عارف»، تجلی صفات جمالی و جلالی خداوند را در نگرش عرفانی بررسی کرده است. بر اساس نتایج این پژوهش، همه صفات جمال و جلال در اصل به خداوند اختصاص دارند و نشانه‌های این صفات در پدیده‌های هستی، به‌ویژه انسان، جلوه‌هایی از مبدء متعالی به شمار می‌آیند. صافحیان (۱۳۸۷) نیز در مقاله «دیدار و لقای خداوند در نگاه قرآن، عترت و عرفان»، مفهوم لقای الهی را با تأکید بر «رؤیت قلبی» تحلیل کرده است؛ رؤیتی که از ادراک حسی فراتر می‌رود و در آموزه‌های ائمه معصومین (ع) و سنت عرفانی مورد توجه قرار گرفته است. این مطالعات، بیشتر ناظر بر مبانی معرفت‌شناختی و زیبایی‌شناختی تجربه خداوند و چگونگی شهود و لقای الهی‌اند و پیامدهای روان‌شناختی ارتباط انسان با خدا را به‌صورت مستقل بررسی نکرده‌اند.

رحیم‌پور (۱۳۸۴) نیز در پژوهشی با عنوان «رابطه خدا و انسان از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) و کی‌یرکگارد»، این رابطه را از منظرهایی مانند لطف و قهر الهی و رضایت و خشنودی خداوند مطالعه کرده است. اهمیت این پژوهش در آن است که رابطه انسان و خدا را به‌صورت تطبیقی و در چارچوب دو نظام فکری عرفانی و فلسفی بررسی می‌کند؛ با این حال، موضوع، منبع و رویکرد آن با پژوهش حاضر متفاوت است. در مجموع، مرور پیشینه نشان می‌دهد که هر یک از مطالعات یادشده بخشی از مسائل

مربوط به خداشناسی، انسان‌شناسی، تجلی صفات الهی، لقای خداوند یا رابطه انسان و خدا را بررسی کرده‌اند، اما تحلیل منسجم و مبتنی بر متن پیامدهای روان‌شناختی ارتباط انسان با خدا در مثنوی معنوی همچنان نیازمند پژوهشی مستقل است.

بر این اساس، پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمونی ابیات منتخب مثنوی معنوی، در پی تبیین جایگاه ارتباط انسان و خدا در نظام فکری و برنامه زندگی معنوی مورد نظر مولوی است. در این پژوهش، ارتباط با خدا صرفاً به‌عنوان یک آموزه اعتقادی یا تکلیف دینی در نظر گرفته نمی‌شود، بلکه به‌منزله تجربه‌ای وجودی و روان‌شناختی بررسی می‌شود که می‌تواند در نحوه ادراک انسان از خود، جهان، رنج، امید، اضطراب، تنهایی و معنای زندگی اثرگذار باشد. از این منظر، کیفیت ارتباط انسان با خدا ممکن است زمینه‌ساز تحول درونی، تقویت امید، کاهش اضطراب‌های وجودی، افزایش احساس امنیت و دستیابی به آرامش روانی شود.

در راستای هدف یادشده، پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به سه پرسش اصلی است: نخست، ارتباط انسان و خدا در برنامه زندگی مطلوب و نظام معنوی ترسیم‌شده در مثنوی معنوی از چه جایگاه و اهمیتی برخوردار است؟ دوم، مولوی برای تبیین فواید و پیامدهای روان‌شناختی ارتباط انسان با خدا از چه رویکردها، مفاهیم و سازوکارهایی بهره گرفته است؟ سوم، از منظر مثنوی معنوی، کیفیت ارتباط انسان با خدا چگونه می‌تواند به بهبود زندگی مؤمنان، کاهش آشفتگی‌های روانی و دستیابی آنان به آرامش و تعادل درونی کمک کند؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند افزون بر روشن ساختن یکی از ابعاد کمتر بررسی‌شده اندیشه مولوی، ظرفیت آموزه‌های مثنوی معنوی را برای گفت‌وگو با مباحث روان‌شناسی دین و روان‌شناسی معنویت آشکار سازد.

روش

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی مستقیم شش دفتر مثنوی معنوی گردآوری شده‌اند و از میان حدود ۲۵ هزار بیت، ۳۵ بیت مرتبط با رابطه انسان و خدا، بر اساس کلیدواژه‌های موضوعی، اشارات صریح یا ضمنی به پیامدهای روان‌شناختی این رابطه و تکرار مضامین در

پوچی مصطلح در روانشناسی نشده و زندگی‌اش هدفمند و پرنشاط خواهد بود. چنان‌که مولانا در ابیات زیر از دفتر اول گفته است:

یاد ما و بود ما از داد توست هستی ما جمله از ایجاد توست
(شرح مثنوی، ۱۳۸۴، دفتر اول؛ بیت ۲۲۴)
آب دریا جمله در فرمان توست آب و آتش، ای خداوند آن توست
(دفتر اول؛ بیت ۱۳۳۵)

در اندیشه مولانا، مسئله محوری در شکل‌گیری هویت انسان، بحث وحدت و یگانگی با مبدأ هستی است. (یاوری و همکاران، ۱۴۰۲) به نظر می‌رسد «مولانا در تفسیر قرآن، فهم و درک عارفانه را از آیات کلام نور به عنوان یکی از زمینه‌های مهم تفسیری می‌داند. این ممکن نیست مگر در اثر انس و الفت او با قرآن کریم. درک و دریافت او از قرآن در مثنوی، عرفانی است و این نوع تفسیر (عرفانی) بر اساس شناخت باطنی و معنوی او از حقایق است و این به معنی نفی ظاهر آیات نیست» (کوشایان و همکاران، ۱۴۰۰). مسأله «همه‌خدایی» یا «همه‌اویی» که مولانا در اشعارش به دنبال ترسیم و بیان این اعتقاد درونی است، حقیقتی است که تحت عنوان اندیشه وحدت وجودی مطرح شده است. ابیات متعددی در مثنوی وجود دارد که بیانگر این دیدگاه عرفانی اوست. از نظر مولانا اعتقاد به وحدت وجود، باعث علاقمندی انسان به تمامی جوانیب و عناصر هستی می‌شود که نتیجه آن، وصول به آرامش دورنی است. از جمله این ابیات:

ما چو چنگیم و تو زخمه می زنی زاری از ما نی تو زاری می کنی
ما چو نایم و نوادر ما ز توست ما چو کوهیم و صدا در ما ز توست
ما چو شطرنجیم اندر برد و مات برد و مات ما ز توست ای خوش صفات
(دفتر اول، ابیات ۵۹۹-۵۹۸)

این ابیات «حاوی نغزترین نکات در زمینه فنای افعالی است و آن یکی از مراتب فنا است و در جهان‌بینی مولانا، نقش محوری دارد. این ابیات ضمناً مطابق است با آرای ابن عربی و حکمت نوافلاطونی» (زمانی، ۱۳۸۴: ۲-۲۲۱). با خوانش این اشعار، مخاطبان احساس تعلّق به خاستگاهی واحد و سرشار از معنا را تجربه می‌کنند. (خدادادی کریم وند و همکاران، ۱۴۰۴).

پما که باشیم ای تو ما را جان جان تا که ما باشیم با تو در میان؟
ما عدم‌هاییم هستی‌های ما تو وجود مطلق، فانی نما
(دفتر اول؛ ابیات ۶۰۲-۶۰۱)

دفترهای مختلف، به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. ابیات منتخب با استفاده از تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمونی، کدگذاری و طبقه‌بندی شده و مضامین عرفانی، ازجمله وحدت، شهود، عشق و فنا، و پیامدهای روان‌شناختی آن‌ها، مانند آرامش، طمأنینه و کاهش اضطراب، تحلیل و تفسیر شده‌اند.

آشنایی با مفاهیم تحقیق

روانشناسی و عرفان

همه تحولات فردی و اجتماعی ریشه در روان آدمی و دنیای درونی او دارد که دغدغه اصلی روان‌شناسی و اهداف هر دو رشته بهداشت روانی و مبارزه با انحرافات باطنی انسان و در نهایت حرکت به سوی کمال و سعادت انسان است روان‌شناسی دانشی جدید است که با روش تجربی به مطالعه روان و رفتار انسان می‌پردازد و نوعی معرفت نفس است، عرفان نیز دانشی کهن با روش تجربه درونی برای بررسی بعد درونی انسان و نوعی معرفت نفس است.

معنویت دینی را اگر دارای چهار لایه، فقهی، اخلاقی، فلسفی و عرفانی بدانیم، آن وقت عرفان عمیق‌ترین هر دین به شمار می‌آید که در دایره ادیان نیز محدود نمانده و در میان همه فرهنگ‌های بشری از تمدن‌های ابتدایی تا کنون به شکل‌های مختلف بروز نموده و بسیاری آن را وجهی از طبیعت و فطرت انسان دانسته‌اند که همواره باطن و درون انسان و جهان را عمیق‌تر از ظاهر آن می‌داند. عرفان و روان‌شناسی هدف‌ها و نتایج مشترکی را دنبال می‌کنند و از طریق بهداشت روانی به دنبال نجات انسان از عصر اضطراب و افسردگی هستند که بیماری قرن است و همچنین از جمله اهداف مشترکشان، خشنودی، رضایت از زندگی، تفسیر خوش‌بینانه از مرگ و جلوگیری از انحراف و جرم است. (افراسیاب‌پور، ۱۳۹۰: ۱۱).

یافته‌ها

بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا بر پایه وحدت وجود

در جهان‌بینی عارفانه مولوی، جز جمال و زیبایی و جز عدل چیز دیگری حکم فرما نیست؛ یعنی عالم مظهر جمال و جلال حق است و نقص و عیبی در کار جهان وجود ندارد. چنین اندیشه‌ای باعث می‌شود زندگی انسان همواره معنادار بوده و انسان عاشق آفرینش باشد. این دیدگاه در زندگی مسلمانان دارای اهمیت وافر است زیرا انسانی که همه داشته‌های خود و همچنین پدیده‌های آفرینش را نتیجه لطف و عنایت الهی بداند، هرگز دچار

این رو می توان گفت که پایه و اساس هر نوع معرفت شهودی است و در عرفان نظری نیز عامل اصلی تجاذب و گرایش به وجودی غیر از خود، به نوعی وحدت بین طالب و مطلوب مبتنی بر سنخیت روحی بین آن‌ها وابسته است» (انزابی نژاد و حجازی، ۱۳۸۴: ۴۵). مولوی حقیقت را همچون آفتابی می داند که خود دلیل وجود خودش است و اگر انسان دارای چشمی حقیقت بین باشد، می تواند به دیدار حق نایل آید و آرامشی عمیق در زندگی خود تجربه کند:

آفتاب آمد دلیل آفتاب گر دلیلت بایدت از وی رو متاب
(دفتر اول، بیت ۱۱۶)

در صورتی که انسان به دنبال خود آگاهی خود نباشد و آن را در خود احیا و زنده نکند، خدا را فراموش کرده و دست به هر گناهی زده و از عبودیت و بندگی خارج می شوند. درک توحید الهی و اثبات آن، از راه کشف و شهود عرفانی است و مولانا بر این باور است که مسلمانان برای وصول به طمأنینه در زندگی، باید عارف به اسرار و رموز شهود باشند و خداوند متعال را در لحظه لحظه زندگی خود درک کنند و بشناسند:

حق پدید است از میان دیگران همچو ماه اندر میان اختران
(دفتر اول، بیت ۱۴۰۰)
او چو جان است و جهان چون کالبد کالبد از جان پذیرد نیک و بد
(دفتر اول، بیت ۱۷۶۴)
اندرونی کاندرون ها مست از اوست نیستی کاین هست همامان هست از اوست
(دفتر دوم، بیت ۲۰۸۰)

اگر انسان زندگی خود را بر پایه آرزوی دیدار با خدا پی ریزی کند، همواره با رویکردی خداجویانه زندگی می کند و رفتار و کردار او بر اساس آرامش روانی و سکون و طمأنینه خواهد بود. «انسان شناسی در اندیشه مولانا، هم چون هستی شناسی او، در چارچوب نگاه وحدت وجودی تبیین می شود و خودشناسی هر فرد تنها از طریق درک نوع رابطه او با وجود مطلق، معنا می یابد. از این رو، انسان ماهیتی مشخص و متعین ندارد، بلکه در فرآیند رشد و حرکت پیوسته به سوی وجود مطلق، هویت حقیقی خود را باز می یابد.» (موسی پور و همکاران، ۱۳۹۹) نهایت سخن این که مولانا عاشقی حقیقی است که در انتظار روزی است تا:

تا من و توها همه یک جان شوند عاقبت مستغرق جانان شوند
(دفتر دوم، بیت ۱۷۸۷)

لذت هستی نمودی نیست را عاشق خود کرده بودی نیست را
(دفتر اول، بیت ۶۰۶)
ما نبودیم و تقاضامان نبود لطف تو ناگفته ما می شود
(دفتر اول، بیت ۶۱۰)
مولانا معتقد است این جهان و هر چه در آن است «نیست های هست نما» است. همه چیز فانی و نیست شدنی است و تنها موجودی که همیشه باقی بوده و خواهد بود، همان معبود ازلی و معشوق حقیقی است. (نیکلسون، ۱۳۹۴: ۱۵۴) این مؤلفه، یکی از معیارهای مهم کسب آرامش در زندگی است که در صورت رعایت آن، انسان هرگز سراغ گناهان نرفته و خود را به مادیات زودگذر وابسته نمی کند. در ابیات زیر نیز ناپایداری دنیا مورد تأکید قرار گرفته است:

نک جهان نیست شکل هست ذات و آن جهان هست شکل بی ثبات
(دفتر اول، بیت ۷۹۵)
جمله معشوق است و عاشق پرده ای زنده معشوق است و عاشق مرده ای
(دفتر اول، بیت ۶۶)

به طور کلی می توان گفت: «مولانا از حیث مشرب، وحدت وجودی است... اما در این عقیده راه اعتدال پیموده است، نه همچون کسانی که در عقیده به وحدت وجود، چنان راه افراط رفته اند که سر از وادی مذهب حلولیه و وحدت موجود در آورده اند» (زمانی، ۱۳۸۶: ۶۳). بنابراین یکی دیگر از فواید روانشناختی برقراری ارتباط میان انسان و خدا از نظر مولانا، رعایت اعتدال در رفتار و گفتار و کردار است. علاوه بر آن، مولانا معتقد است فهم مسئله وحدت وجود بسیار دشوار است:

شرح این را گفتمی من از مری لیک ترسم تا نلغزد خاطری
نکته ها چون تیغ پولاد است تیز گر نداری تو سپر واپس گریز
پیش این الماس، بی اسپر مرو کز بُریدن، تیغ را نبود حیا
زین سبب من تیغ کردم در غلاف تا که کژ خوانی نخواند بر خلاف
(دفتر اول، ابیات ۶۹۳-۶۹۰)

بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا بر پایه وحدت شهود

وحدت شهود نیز یکی از شیوه های ارتباط انسان و خداست که در مثنوی مورد توجه قرار گرفته و یکی از مهمترین منابع کسب آرامش برای مسلمانان است. در مبانی علم روان شناسی نیز آن چه انسان را به خداوند نزدیک می کند و به او مرتبط می سازد، سنت روحی او با خداوند است. از

جهانبینی مولانا، زاده توحید و آیین مقدس اسلام و سنت نبوی است، به گونه‌ای که مثنوی او گنجینه‌ای از آموزه‌های دینی و عرفانی و اخلاقی است که در مجموع، جهانبینی عرفانی مورد نظر او را شکل می‌دهند، «پس بینش وحدت گرایانه‌ی مولانا نیز صبغه‌ی دینی و مذهبی دارد و او خود در جای‌جای مثنوی، سخن و اندیشه‌ی خود را از گمانه‌های الحادی همچون «اتحاد» و «حلول» همه خدایی و غیره، مبرّی نموده است. مولانا در مثنوی می‌کوشد تا حقیقت وحدت و همچنین موانع رسیدن به این تجربه عرفانی را شرح و بسط دهد» (همایی، ۱۳۹۰: ۱۱۸). او خاطر نشان می‌کند که برخلاف جدایی انسان از وحدت اولیه خلقت، روح‌های پاک اولیا و انبیا در وحدت به سر می‌برند و تمامی اضدادی که در این جهان می‌بینیم در پایان قوس صعود به وحدت از دست رفته باز می‌گردند. مولوی بر اساس آیه یادشده، زحمت‌ها و مشقت‌ها را اساس راحتی و تلخی‌ها را مقدمه شیرینی می‌داند که با آیه شریفه مذکور رابطه بینامتنی ضمنی دارد:

چون گرانها اساس راحتست

تلخ‌ها هم پیشوای نعمتست

(دفتر دوم: بیت ۱۸۳۶)

از دید مولانا، انسان کامل پرتوی از نور حق، تجلی اسما و صفات خداوندی است، به گونه‌ای که فعل او فعل خداست. آنچه از او سر می‌زند و تصرف او در این عالم همه با خواست و اراده‌ی حق مطابقت دارد.

لازمه‌ی اتحاد یا حلول، دویی است، حال آنکه وحدت وجود می‌گوید یکی بینش نیست و خلق در حق فانی است و حقیقت واحد فقط خداست. از ابیات مذکور مفهوم می‌شود که مراد از این اتحاد نه معتقد اهل الحاد است؛ بلکه آن است که در آئینه جز جمال دوست مشاهده نمی‌افتد. (کاشفی، ۱۳۹۴: ۴۰۶) البته «مولانا و سایر صوفیه ماسوی را وجود نمی‌دانند تا با حق که عین وجود است اتحاد یابد و از همین روست که قول به اتحاد و حلول را نفی می‌کنند.» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۴۵۳). مولوی شطح «أنا الحق» حلاج را بر اساس رابطه فرامتنی تفسیری، تشریح و تبیین می‌کند.

به عقیده مولوی، أنا الحق زدن حلاج، بیان اتحاد نور با نور بود، بدین معنی که میان حال درونی عارف و گفتارش ارتباط مستقیم وجود دارد. گفتار عارف بیانگر حال و وارد قلبی و وقت اوست و حلاج که در شهود نور حق تعالی ندای أنا الحق سرمی‌داد و از شهود نور مطلق سخن می‌گفت، سخنش نیز نور بود؛ بنابراین أنا الحق او بیان اتحاد نور حق با نور دل او بود

و از هرگونه شایبه حلول به دور بود و برخلاف «أنا ربکم الا علی» گفتن فرعون که برخاسته از نفس او بود.

بنابراین مولانا به ارتباط حق و خلق از منظر وحدت وجود معتقد است و در عین حال از حلول تبرّی می‌جوید.

مولانا در مثنوی به وحدت کل هستی، به عنوان یک وجود واحد که در کثرات تجلی نموده اشاره نموده و از تمثیل‌هایی مانند: «موج و دریا»، «حروف و کلمات»، «واحد و اعداد» بهره گرفته است:

بحر و حدانست، جفت و زوج نیست

گوهر و ماهیش غیر موج نیست

(دفتر ششم، ۲۰۳۰)

موج و دریادو چیز نیست. «در عالم معنی نیز دویی وجود ندارد. اگر جسم‌ها را نادیده بگیریم، آفریده‌ها جلوه‌هایی از آن ذات بسیط اند نه آنکه مغایر هستند.» (شهیدی، ۱۳۸۰).

از نظر مولانا، رابطه‌ی انسان و خدا که اساس و محور کسب آرامش روانی است و پایه‌های آن در عالمی قبل از دنیا شکل گرفته است:

منبسط بودیم و یک گوهر همه

بی سر و بی پا بدیم آن سر همه

یک گهر بودیم همچون آفتاب

بی گره بودیم و صافی همچو آب

(دفتر اول؛ ابیات ۶۸۶ - ۶۸۷)

سرانجام هستی پای به عالم صورت و جهان ممکنات گذاشت و کثرات پدید آمدند:

چون به صورت آمد آن نور سره

شد عدد چون سایه‌های کنگره

(دفتر اول؛ بیت ۶۸۸)

بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا بر پایه وحدت نورانی اولیا و انبیا

مولانا برخلاف اذعان به وحدت ارواح نورانی انبیا و اولیا، طبق نهج قرآن و الهام از آیه شریفه: «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضُهُمْ دَرَجَاتٍ وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ...» (بقره/۲۰۳) و با اجتناب از بینش افراطی وحدت وجودی، وحدت انبیا و اولیا را از نوع تشکیکی می‌داند؛ مانند نور که در قوت و ضعف درجاتی دارد.

به عبارت ساده‌تر، از آنجا که انبیا و اولیا مظهر صفات خداوندی هستند، فرقی بین آن‌ها وجود ندارد. تنها تفاوت این است که هر یک مظهر صفتی از صفات خدا هستند.

این که عشق کاملاً از تیررس تحقیق به دور است» (کامیاب تالشی، ۱۳۸۵: ۵۹). اما امری جاری در جهان هستی است چرا که به تعبیر مولوی اگر عشق وجود نداشته باشد جهان افسرده می‌شود و از حرکت بازمی‌ماند.

عشق عرفانی که حاصل سیر جان و روان آدمی از تمایلات مادی و عبور از خواسته‌های پست حیوانی است. با شناخت و معرفت حق همراه و نقطه اوج و اتصال بشر به جنبه‌ی الهی خود و اتحاد با «منبع و مبدا» کمال مطلق است. این کیفیت انسانی همراه و اشتیاق دردناک وصال موجب شدیدترین هیجانات روحی در انسان می‌شود و عاشق را با نیاز جانسوز وصال و عطش پیوستن به مبدا آفرینش دین و دل باخته و سر از پای نا شناخته، در کوره راه‌های پرپیچ و خم و ناهموار هفت وادی رنج و بلا به امید یافتن کمترین نشان از معشوق سرگردان رها می‌سازد. عاشق حق سنگلاخ طلب را ناامیدانه با پای پرآبله می‌پیماید و سرانجام در بیان حیرت در حسرت یافتن قطره‌ای از چشمه ازل حق به تمامی محو و فنا می‌گردد. وصال یار نیز همین است. کلمه عشق در قرآن کریم به کار نرفته است؛ اما واژه محبت در آن کاربرد دارد: یحبهم و یحبونه. نخستین بار در قرن سوم این واژه در متون عرفانی به کار رفته است و عرفا به شرح و بسط این مفهوم پرداخته‌اند. از مجموع سخنان مولوی درباره ارتباط عاشقانه با خدا می‌توان ویژگی‌های زیر را استخراج کرد:

۱) در این رابطه، عاشق جز خدا هیچ چیزی را موجود حساب نمی‌کند.

غیر معشوق ار تماشایی بود عشق نبود هرزه سودایی بود
(دفتر چهارم؛ بیت ۳۹۸۴)

۲) در این رابطه تمام رنج‌ها و دردهای عاشق زده می‌شود. زیرا دیدار معشوق شفای همه دردهاست.

۳) عاشق از خود مرده و به معشوق زنده است و تمام اختیارش به دست معشوق است.

۴) جان عاشق و معشوق به هم پیوسته است.

در دل عاشق به جز معشوق نیست در میانشان فارغ و فاروق نیست
(دفتر سوم؛ ۳۱۴۸)

۵) عاشق گاه به سخن و گاه به سکوت با معشوق رابطه برقرار می‌کند.

غرق عشقی‌ام که غرق است اندرین عشق‌های اولین و آخرین
مجملش گفتم نگفتم زان بیان ورنه هم افهام سوزد هم زبان

از آنجا که مولانا در آثار خود به خصوص مثنوی، نگاه ویژه‌ای به مسئله وحدت وجود دارد و این مبحث از موضوعات اصلی و زیربنای مثنوی محسوب می‌شود، از زوایا و جوانب متفاوتی به این مسئله نگریسته شده است، از جمله اینکه مسئله وحدت وجود به عنوان یک تجربه‌ی شهودی، قابل بیان نیست. گفتن و شنیدن درباره‌ی آن کار هر کس نیست و در صورت التزام بایستی با زبانی خاص بیان و با درکی مخصوص به خود، دریافت گردد. آنجا که بیم کج فهمی عوام هست باید دم از سخن فرو بست. از جمله‌ی این لغزش‌ها و برداشت‌های ناصواب از مفهوم وحدت، تعبیر این امر به «اتحاد و حلول» یا «همه خدایی» است که با دیدگاه توحیدی مولانا، منافات دارد و همو در شعر خود به صراحت یا به اشاره به رد این گونه پینش‌ها پرداخته است.

از نظر مولانا حق در کالبد بشری متجلی شده و وجود انسانی به حق پیوسته و با او متحد شده است؛ و این اتحاد نه از طریق حلول و وحدت ذاتی شخصی، بلکه از جهت وحدت نوری و اتحاد شأنی اتصالی، و فنای تاریکی در روشنائی و زوال شخصیت و جدا شدن از تعین از هستی صورت پذیرفته است.

در مواضعی از مثنوی به موضوع «فنا» اشاره شده است. عرفان اسلامی، فنا را سرانجام وحدت می‌داند. مولانا نیز با این دیدگاه مبحث وحدت وجود را تکمیل می‌نماید، به عقیده او «توحید» به «وحدت وجود» می‌انجامد و وحدت میسر نیست مگر اینکه یک طرف نیست باشد و این نیستی همان «فنا» ست:

هیچ کس را تا نگردد او فنا نیست ره تا بارگاه کبریا
چیست معراج ملک؟ این نیستی عاشقان را مذهب و دین نیستی
(دفتر ششم؛ آیات ۲۳۲-۲۳۳)

بررسی روانشناختی ارتباط انسان با خدا بر پایه عشق

عشق از مسائل بنیادین عرفان و تصوف اسلامی است، چندانکه بدون در نظر گرفتن آن، عرفان و حکمت متعالیه قابل فهم نیست؛ البته عشق از مقولاتی است که تعریف دقیق و کامل آن، تقریباً ناممکن است و کنه‌اش در نهایت خفا و پوشیدگی است. برای فهم ارتباط عاشقانه شایسته است عنصر اصلی آن یعنی عشق را مورد بررسی قرار دهیم. «عشق نقطه نهایی محبت یا محبت بی حساب بوده و از امور تجربی است و بدون تجربه هرگز قابل فهم و بیان نیست. عشق را تنها از آثارش می‌توان درک کرد. با وجود

من چو لب گویم لب دریا بود من چو لا گویم مراد الا بود
من ز شیرینی نشستم رو ترش من ز بسیاری گفتارم خموش
(دفتر دوم؛ ۱۹۶۵)

همه عرفای قبل از مولوی سبب خلقت جهان را عشق می‌دانند و عشق را در همه ذرات عالم ساری و جاری می‌دانند و مولوی نیز بر اساس رابطه بینامتنیت اعتقاد راسخ به این موضوع دارد و قدرت سخنوری شورآفرین خود باعث شده که با تمثیل‌های شیرین و بی‌نظیر، به تفسیر زوایای مختلف عشق پرداخته است.

بحث و نتیجه‌گیری

تصویری که مولوی از انسان ارائه می‌کند هم همه تصاویر دینی و عرفانی از انسان را دربر دارد و هم سیمایی نو را از انسان برای مخاطبان ترسیم می‌کند. اینکه انسان روح الهی دارد و از پیشگاه جان جان هبوط کرده و گرفتار عالم ماده و فانی شده است و در این عالم باید با شیطان و نفس بجنگد تا به کمال برسد و آن گاه به وطن اصلی خود برگردد. آنچه در مثنوی در باره انسان بر آن تأکید بیشتری می‌شود امکان صعود و بازگشتن به اصل خود و حتی فرا رفتن از مقام فرشتگی است. پس از بررسی روانشناختی ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی این نتیجه می‌رسیم که فواید ارتباط انسان و خدا به عنوان پایه و اساس زندگی مسلمانان، در مثنوی به صورت برجسته و پررنگ نمود یافته است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی از جهات مختلف از جمله وحدت وجود و وحدت شهود و رؤیت مورد توجه قرار گرفته و این شاعر عارف در ترسیم زندگی آرمانی برای مسلمانان که همانا بر آرامش روانی و و طمأنینه استوار است، به آموزه‌های اسلامی نظر داشته است.

از سوی دیگر، ارتباط انسان و خدا در مثنوی معنوی محور و اساس زندگی معرفی شده است. انسان در مثنوی همواره تحت تأثیر رجا و واردات غیبی، میل به سمت حق دارد و اشتیاق سیر به سوی حق در مثنوی موج می‌زند. انسان در مثنوی قابلیت متضاد عروج و سقوط دارد و جامع اضداد است؛ هم اوست که علت غایی خلقت جهان است؛ به ظاهر جهانی کوچک است در باطن جهانی بزرگ و از همین روست ظاهراً ناتوان ولی باطناً نیرومند است؛ حقیقت وجودی او پوشیده است و بر کسی معلوم نیست؛ دارای سیر صعودی و نزولی است و با این وجود او سنگین خلیفه الهی را بر دوش

می‌کشد و پیوندی ناگسستنی با خداوند دارد به همین علت بر این جهان تصرف دارد و نقطه کمال واسطه فیض الهی بر دیگر مخلوقات می‌شود. یافته‌های این پژوهش نشان داد که مولانا در مثنوی معنوی، یک نظام جامع و چندلایه‌ی سلامت روان عرفانی ترسیم کرده است که در آن، ارتباط انسان با خدا از چهار مسیر مکمل تبیین می‌شود: وحدت وجود (بازسازی شناختی و معنادرمانی)، وحدت شهود (ذهن آگاهی معنوی و هشیاری لحظه‌ای)، وحدت نورانی اولیا و انبیا (الگوسازی عملی و تنظیم انتظارات) و عشق و فنا (دل‌بستگی ایمن و رهایی بخشی هیجانی). این چهار مسیر، به جای آن که رقیب یکدیگر باشند، مکمل هم عمل می‌کنند و در مجموع، پاسخی جامع به نیازهای شناختی، عاطفی، رفتاری و معنوی مؤمنان ارائه می‌دهند.

آنچه این نظام را از صرف توصیه‌های اخلاقی یا عرفانی انتزاعی متمایز می‌کند، سازوکار دقیق روان‌شناختی هر مسیر است. به عنوان نمونه، باور به وحدت وجود، از طریق «بازسازی شناختی» و «تغییر مرجع کنترل از خود به خدا»، زمینه‌ساز کاهش اضطراب وجودی و افزایش تاب‌آوری می‌شود که با مفاهیمی همچون «معنادرمانی» فرانکل و «خوش‌بینی آموخته‌شده» سلیگمن همخوانی دارد. به‌طور مشابه، وحدت شهود با ارتقای «هشیاری لحظه‌ای» به کاهش استرس و افزایش طمأنینه می‌انجامد که در روان‌شناسی مثبت‌گرا به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی به‌زیستی روان‌شناختی شناخته می‌شود.

تصویر مولوی از انسان، فراتر از یک موجود صرفاً زیستی یا اجتماعی، او را هویتی دوجبه‌ی با قابلیت هم‌زمان «عروج و سقوط» معرفی می‌کند. این نگاه با رویکردهای روان‌شناسی وجودی همچون دیدگاه ویکتور فرانکل و رولو می‌همخوانی دارد که انسان را موجودی می‌دانند که در جستجوی معنا، همواره با «اضطراب وجودی» و «آگاهی از مرگ» روبه‌روست. مولانا با ترسیم این که انسان «از پیشگاه جان‌جان هبوط کرده» و «به وطن اصلی بازمی‌گردد»، نه تنها به این اضطراب پاسخ می‌دهد، بلکه آن را به انگیزه‌ای برای رشد و تعالی تبدیل می‌کند. در این نگاه، انسان نه قربانی سرنوشت، بلکه «خلیفه‌الله» و «واسطه‌ی فیض» است که با پیوند ناگسستنی با خدا، بر جهان هستی تصرف دارد. این تصویر، برخلاف رویکردهای اگزیستانسیالیستی افراطی که انسان را در پوچی رها می‌کنند، امید معنوی و حس عاملیت متعالی را به مؤمنان هدیه می‌دهد.

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، مطالعات کمی با طراحی و اعتباریابی پرسش‌نامه‌هایی مبتنی بر مؤلفه‌های استخراج‌شده انجام گیرد تا رابطه میان پابندی به آموزه‌های معنوی مولوی و میزان آرامش روانی مؤمنان به صورت تجربی سنجیده شود. همچنین، می‌توان مداخلات روان‌شناختی و بالینی مبتنی بر چارچوب چهارم‌سیری مولوی را طراحی و اثربخشی آن‌ها را در گروه‌های آزمایشی، به ویژه در زمینه کاهش اضطراب و افسردگی، ارزیابی کرد. انجام پژوهش‌های تطبیقی میان مبانی انسان‌شناختی مولوی و نظریه‌های جدید شخصیت، از جمله نظریه دلبستگی و نظریه خودتعیین‌گری، نیز می‌تواند به گسترش و غنای ادبیات روان‌شناسی دین و معنویت کمک کند. در مجموع، مثنوی معنوی را می‌توان نه تنها شاهکاری ادبی و عرفانی، بلکه متنی برخوردار از ظرفیت‌های روان‌شناختی و راهنمایی عملی برای زیستن آگاهانه، عاشقانه و آرام دانست؛ متنی که آموزه‌های آن در جهان پرشتاب و اضطراب‌زده معاصر می‌تواند زمینه‌ای برای معناجویی، تقویت امید، دستیابی به آرامش درونی و مواجهه سازنده‌تر انسان با مسائل وجودی فراهم آورد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش: کلیه اصول اخلاقی در پژوهش حاضر رعایت شده است. این پژوهش از نوع تحلیل متن بوده و فاقد آزمودنی انسانی یا حیوانی است. در تمامی مراحل پژوهش، اصالت متون و پابندی به اصول استناد و ارجاع‌دهی دقیق به منابع مدنظر قرار گرفته و از هرگونه سرقت علمی پرهیز شده است.

حامی مالی: این پژوهش بدون حمایت مالی انجام شد.

نقش هر یک از نویسندگان: نویسندگان مقاله، مسئولیت تمام جنبه‌های پژوهش، از ایده اولیه و طراحی مفهومی گرفته تا مطالعه منابع، تحلیل داده‌ها و نگارش نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع: نویسندگان هیچگونه تضاد منافی را در رابطه با این پژوهش اعلام نمی‌کنند.

تشکر و قدردانی: از داوران محترمی که با نظرات دقیق و سازنده خود به بهبود کیفیت این مقاله یاری رساندند، صمیمانه قدردانی می‌گردد.

یافته‌های این پژوهش، کاربردهای عملی روشنی برای روان‌درمانی مبتنی بر معنویت در جوامع اسلامی دارد. مدل چهارم‌سیری مولوی، می‌تواند به عنوان چارچوبی برای مداخلات بالینی مورد استفاده قرار گیرد: بازسازی شناختی مبتنی بر وحدت وجود؛ برای کاهش اضطراب مرگ و افسردگی ناشی از پوچی. تمرین‌های ذهن‌آگاهی معنوی مبتنی بر وحدت شهود؛ برای کاهش استرس و افزایش حضور در لحظه. الگوسازی مبتنی بر سیره‌ی اولیا و انبیا؛ برای افزایش امید و انگیزه‌ی مراجعان. توان‌بخشی عاطفی از طریق عشق عارفانه و پذیرش فنا؛ برای رهایی از دلبستگی‌های بیمارگونه و دستیابی به آرامش عمیق. این چارچوب، با رویکردهایی مانند «درمان پذیرش و تعهد» و «درمان مبتنی بر شفقت» هم‌پوشانی دارد و می‌تواند به عنوان یک بسته‌ی روان‌درمانی بومی شده برای مراجعان مسلمان تدوین شود.

در حالی که پژوهش‌های پیشین عمدتاً به تبیین فلسفی یا ادبی مفاهیم عرفانی مثنوی پرداخته‌اند (مانند آثار زمانی، زرین کوب، همایی و نیکلسون)، این پژوهش برای نخستین بار، نظام سلامت‌روان عرفانی مولوی را به صورت ساختاریافته استخراج و سازوکارهای روان‌شناختی آن را با نظریه‌های مدرن تطبیق داده است. این رویکرد، ضمن حفظ اصالت آموزه‌های مولوی، افق‌های جدیدی را برای گفت‌وگوی میان‌رشته‌ای عرفان و روان‌شناسی می‌گشاید و نشان می‌دهد که متون کلاسیک ادبیات فارسی، نه تنها گنجینه‌ای از معارف دینی، بلکه منبعی غنی برای نظریه‌پردازی روان‌شناختی معاصر هستند.

پژوهش حاضر نشان داد که از منظر مولانا، ارتباط انسان و خدا، بنیادی‌ترین مؤلفه‌ی آرامش روانی است و این ارتباط، نه از طریق مناسک صرف، بلکه از طریق بازسازی نگرش، هشیاری معنوی، الگوسازی عملی و عشق فناگونه محقق می‌شود. این یافته‌ها، تأکید مجددی بر این نکته دارد که دین‌داری سالم، نه تنها با سلامت روان در تعارض نیست، بلکه می‌تواند منبعی اصیل و نیرومند برای ارتقای به‌زیستی روان‌شناختی باشد؛ دیدگاهی که با شواهد روزافزون در روان‌شناسی مثبت‌گرا و روان‌درمانی مبتنی بر معنویت هماهنگ است.

با وجود دستاوردهای پژوهش حاضر، محدودیت‌هایی نیز در انجام آن وجود داشته است؛ از جمله اینکه ماهیت کیفی و تفسیری پژوهش، امکان تعمیم آماری یافته‌ها را محدود می‌سازد و نتایج به دست آمده عمدتاً مبتنی بر تحلیل متنی و مضمونی ابیات منتخب مثنوی معنوی است. از این رو،

منابع

- انسان‌پژوهی دینی، ۲۵(۱)، ۸۹-۱۱۵.
https://raj.smc.ac.ir/article_2295.html
- طباطبایی، فاطمه. (۱۳۸۰). جلوات زیباشناسانه خدا بر دل‌باختگان عارف. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۵۷.
https://journals.ut.ac.ir/article_13894.html
- علی‌خانی، اسماعیل (۱۳۹۱). الهیات سلبی، سیر تاریخی و بررسی دیدگاه‌ها. معرفت کلامی، ۳(۱)، ۱۱۳-۸۹.
<https://ensani.ir/fa/article/324314>
- قبری، بخشعلی. (۱۳۹۴). رابطه عقیدتی — معرفتی انسان و خدا در نهج البلاغه. انسان‌پژوهی دینی، ۱۲(۳۳)، ۱۴۳-۱۶۲.
https://raj.smc.ac.ir/article_14774_12.html?lang=en
- کاشفی، ملا حسین. (۱۳۹۴). لب لباب مثنوی: از اصل نسخه خطی متعلق به کتابخانه سید نصرالله تقوی، رئیس دیوان کشور، و مصحح به تصحیح معظم‌له (سید نصرالله تقوی، مصحح؛ سعید نفیسی، مقدمه). بنگاه افشاری.
- کامیاب تالشی، نصرت الله، (۱۳۸۵)، عشق در عرفان اسلامی (از با نیرد تا عبدالرحمن جامی)، چاپ سوم، تهران: فردوس.
- کو شایان، طاهره، حاجی‌زاده، حسین، غیبی، سیدمحمود رضا، و صراطی، ژیلا. (۱۴۰۰). رویکرد شمس و مولانا به سبک زندگی اسلامی و انس آن‌ها با قرآن. سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، ۵(۳)، ۵۸-۶۶.
https://www.islamiilife.com/article_186547.html
- لشکری، سارا. (۱۳۹۲). مولانا و دغدغه‌های انسانی: نگاهی گذرا بر کتاب مولانا و مسائل وجودی انسان. کتاب ماه فلسفه، ۶۸).
- موسی‌پور حامد، کلانترهرمزی آتوسا، برجعلی احمد (۱۳۹۹). تبیین الگوی مفهومی "رشد خود" مبتنی بر آثار مولوی. مجله علوم روانشناختی، ۱۹ (۹۴) ۱۲۰۵-۱۲۱۸.
<http://psychologicalscience.ir/article-1-780-fa.html>
- نیکلسون، رینولد الین (۱۹۲۳). تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا (محمدرضا شفیعی کدکنی، (۱۳۹۴). چاپ پنجم. انتشارات سخن.
- همایی، جلال‌الدین، (۱۳۹۰)، مثنوی معنوی و انسان‌شناسی مولوی، تهران: انتشارات هرمس.
- یاوری مریم، اسمعیلی معصومه، کاظمیان سمیه، احمدی فرشته (۱۴۰۲). تدوین الگوی مشاوره‌ای استقرار پایگاه هویت مهاجران مبتنی بر "بازگشت به خویش" مستخرج از استعاره‌های داستان‌های مثنوی معنوی. مجله علوم روانشناختی، ۲۲ (۱۲۱) ۷۱-۹۲.
<http://psychologicalscience.ir/article-1-1785-fa.html>
- افراسیاب‌پور، علی‌اکبر، (۱۳۹۰)، روانشناسی و عرفان، تهران: انتشارات خرمشهر.
- انزایی نژاد، رضا و بهجت‌السادات، حجازی، (۱۳۸۴)، اصل سنخیت در عرفان و همانندسازی در روانشناسی (با گذری در اندیشه‌های عطار و مولوی). زبان و ادبیات فارسی، ۴۸(۱۹۷)، ۳۵-۵۴.
https://journals.tabrizu.ac.ir/article_1633.html
- پیرانی، منصور. (۱۳۸۸). مولوی و میل به «جاودانگی» در مثنوی معنوی. پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۱۵(۱).
<https://ensani.ir/fa/article/56623>
- حسن‌زاده، صالح. (۱۳۸۸). فهم و برداشت مولانا از خدا، جهان، انسان. آینه معرفت، ۹(۱).
https://jipt.sbu.ac.ir/article_94655.html
- حسینی، حسن. (۱۳۸۷). انسان کامل از دیدگاه جمعی از عرفای نامدار اسلامی. ادیان و عرفان، ۵(۱۷).
<https://www.ensani.ir/fa/article/191798>
- خانلو، ناصر کاظم و آزادی، علی (۱۳۹۴). تحلیل عرفانی کشف و شهود در فلسفه سهروردی. عرفان اسلامی، ۱۴(۵۶)، ۲۸۵-۲۹۸.
<https://sid.ir/paper/191292/fa>
- خدادادی کریم و نند سکینه، مالملی امیدوار، سهراب نژاد سید علی (۱۴۰۴). بررسی روانشناختی مفهوم عدم خشونت در اندیشه و شعر سبک خراسانی و عراقی (با تکیه بر رودکی و مثنوی معنوی مولوی). مجله علوم روانشناختی، ۲۴ (۱۵۴) ۱۸۶-۱۶۷.
<http://psychologicalscience.ir/article-1-2371-fa.html>
- رحیم‌پور، فروغ. (۱۳۸۴). رابطه خدا و انسان از دیدگاه حضرت امام خمینی و کی‌یرک‌گارد. مقالات و بررسی‌ها، ۳۸(۲)، ۷۷.
https://jmb.ut.ac.ir/article_11833.html
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). بحر در کوزه: نقد و تفسیر قصه‌ها و تمثیلات مثنوی معنوی (چاپ بیستم). انتشارات علمی.
- زمانی، کریم. (۱۳۸۷). شرح جامع مثنوی معنوی (جلد ۲). انتشارات اطلاعات.
- شهیدی، سیدجعفر. (۱۳۸۰). شرح مثنوی (جلد ۲). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- صافحیان، محمد. (۱۳۸۷). دیدار و لقاء خداوند در نگاه قرآن، عترت و عرفان. فصلنامه علوم اسلامی، ۱۱. <https://stb.iau.ir/faculty/m-safehian/fa/articlesInPublications/101>
- طالب‌زاده، سید حمید، و میرزایی، علیرضا. (۱۳۹۰). چگونگی گذر از خودشناسی به خداشناسی از دیدگاه ملاصدرا و علامه طباطبایی (ره).

References

- Afrasiabpour, A.-A. (2011). *Psychology and mysticism*. Khorramshahr Publishing.
- Alikhani, E. (2012). Apophatic theology: Its historical development and an examination of various perspectives. *Theological Knowledge*, 3(1), 89–113. <https://ensani.ir/fa/article/324314/>
- Anzabi-Nejad, R., & Hejazi, B. al-S. (2005). The principle of homogeneity in mysticism and identification in psychology: A study of the thoughts of 'Attār and Rumi. *Persian Language and Literature*, 48(197), 35–54. https://journals.tabrizu.ac.ir/article_1633.html
- Ghanbari, B. (2015). The doctrinal and epistemological relationship between the human being and God in the *Nahj al-Balāghah*. *Religious Anthropology*, 12(33), 143–162. https://raj.smc.ac.ir/article_14774_12.html?lang=en
- Hassanzadeh, S. (2009). Mawlānā's understanding and interpretation of God, the world, and the human being. *Mirror of Knowledge*, 9(1). https://jipt.sbu.ac.ir/article_94655.html
- Homaei, J. al-D. (2011). *Rumi's Masnavi and Rumi's anthropology*. Hermes Publishing.
- Hosseini, H. (2008). The perfect human from the perspective of several prominent Islamic mystics. *Religions and Mysticism*, 5(17). <https://www.ensani.ir/fa/article/191798/>
- Kamiyab-Taleshi, N. (2006). *Love in Islamic mysticism: From Bāyazīd to 'Abd al-Raḥmān Jāmī* (3rd ed.). Ferdows Publishing.
- Kashifi, M. H. (2015). *The quintessence of the Masnavi: Based on the original manuscript belonging to the library of Seyyed Nasrollah Taqavi, former chief justice, edited by him* (S. N. Taqavi, Ed.; S. Nafisi, introduction). Afshari Publishing.
- Khanlou, N. K., & Azadi, A. (2015). A mystical analysis of unveiling and visionary experience in Suhrawardī's philosophy. *Islamic Mysticism*, 14(56), 285–298. <https://sid.ir/paper/191292/fa>
- Khodadadi Karimvand, S., Malemali, O., & Sohrabnejad, S. A. (2025). A psychological examination of the concept of nonviolence in the thought and poetry of the Khorasani and Iraqi styles: With emphasis on Rudaki and Rumi's *Masnavi*. *Journal of Psychological Sciences*, 24(154), 167–186. <http://psychologicalscience.ir/article-1-2371-fa.html>
- Koushayan, T., Hajizadeh, H., Gheibi, S. M. R., & Serati, Z. (2021). Shams and Rumi's approach to the Islamic lifestyle and their familiarity with the Qur'an. *Islamic Lifestyle with a Health-Centered Approach*, 5(3), 58–66. https://www.islamiilife.com/article_186547.html
- Lashkari, S. (2013). Rumi and human concerns: A brief review of *Rumi and the existential problems of the human being*. *Philosophy Monthly*, 68.
- Mousapour, H., Kalantar-Hormozi, A., & Borjali, A. (2020). Elucidating a conceptual model of “self-growth” based on the works of Rumi. *Journal of Psychological Sciences*, 19(94), 1205–1218. <http://psychologicalscience.ir/article-1-780-fa.html>
- Nicholson, R. A. (2015). *Islamic mysticism and the relationship between the human being and God* (M. R. Shafiei Kadkani, Trans.; 5th ed.). Sokhan Publishing. (Original work published 1923)
- Pirani, M. (2009). Rumi and the desire for “immortality” in the *Masnavi-ye Ma'navi*. *Research in Persian Language and Literature*, 15. <https://ensani.ir/fa/article/56623/>
- Rahimpour, F. (2005). The relationship between God and the human being from the perspective of Imam Khomeini and Kierkegaard. *Articles and Reviews*, 38(2), 77. https://jmb.ut.ac.ir/article_11833.html
- Safehian, M. (2008). Encountering and meeting God in the Qur'an, the Prophet's household, and mysticism. *Quarterly Journal of Islamic Sciences*, 11. <https://stb.iau.ir/faculty/m-safehian/fa/articlesInPublications/101>

- Shahidi, S. J. (2001). *A commentary on the Masnavi* (Vol. 2). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Tabatabaei, F. (2001). The aesthetic manifestations of God among the lovers of mystical experience. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, 157. https://journals.ut.ac.ir/article_13894.html
- Talebzadeh, S. H., & Mirzaei, A. (2011). How to move from self-knowledge to God-knowledge from the perspective of Mullā Ṣadrā and ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī. *Religious Anthropology*, 8(25), 89–115. https://raj.smc.ac.ir/article_2295.html
- Yavari, M., Esmaili, M., Kazemian, S., & Ahmadi, F. (2023). Developing a counseling model for establishing the identity base of immigrants based on “returning to the self,” derived from the metaphors of stories in Rumi’s *Masnavi*. *Journal of Psychological Sciences*, 22(121), 71–92. <http://psychologicalscience.ir/article-1-1785-fa.html>
- Zamani, K. (2008). *A comprehensive commentary on Rumi’s Masnavi* (Vol. 2). Etela’at Publishing.
- Zarrinkoub, A. H. (2005). *Sea in the jug: A critical interpretation of the stories and parables of Rumi’s Masnavi* (20th ed.). Elmi Publishing.